

EWA SIWIERSKA

HAUSAŃCZYCY WOBEC MUZUŁMAŃSKIEJ KONCEPCJI PRZEZNACZENIA

Streszczenie

Islam naucza o roli predestynacji (*kadar*) w życiu człowieka, umacniając wiarę, że to, co przeznaczone od Boga, jest nieuchronne. W artykule staram się pokazać, w jaki sposób mużulmańska koncepcja przeznaczenia i wolnej woli ukształtowała myślenie Hausańczyków (północna Nigeria). Artykuł został oparty na analizie powiedzeń, przysłów i religijnej poezji, będących przekazywaniem wiedzy, światopoglądu i wartości moralnych ludu Hausa oraz ważnym aspektem jego kultury.

Słowa kluczowe:

islam, Hausa (Nigeria), predestynacja (*kadar*), wolna wola, przysłowia hausa

Wprowadzenie

Wiara w Dzień Sądu Ostatecznego, raj, piekło i przeznaczenie jest jednym z dogmatów religii mużulmańskiej. Predestynacja¹ i związana z nią kwestia wolnej woli człowieka to ważne zagadnienie teologiczne, dyskutowane niemal od początku istnienia islamu. Koran odnosi się doń w sposób ambiwalentny. Liczne wersety, kładące nacisk na całkowitą zależność czynów, dążeń, a nawet myśli człowieka od Boga, sugerują zupełne pozbawienie go wolnej woli. To bowiem Bóg decyduje o jego działaniach (6:112; 37:96) i pragnieniach (81:29), nie dając mu możliwości własnego wyboru (28:68). Człowiek włada zatem tylko tym, czego zechce Bóg

¹ Arabski termin *kadar* oznacza dosłownie miarę, czyli zmierzone, określone przez Boga losy człowieka. Zob. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2007, s. 173. Jest to termin koraniczny: „Zaprawdę, stworzyliśmy każdą rzecz według pewnej miary” (54:49). W Koranie występuje on także w wielu kontekstach nie mających żadnego związku z przeznaczeniem. Z tego samego rdzenia pochodzi imię Boga oznaczające Jego aktywną moc: *Al-Kadir* (Silny). Zob. M.M. Dziekan, *Arabia Magica. Wiedza tajemna u Arabów przed islamem*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1993, s. 141. J. Danecki tłumaczy *Al-Kadir* jako ‘potrafiący’. Zob. J. Danecki, op. cit., s. 585. To imię Boga występuje w Koranie 6:37, 65; 22:6; 23:95.

(7:188). Z drugiej zaś strony, w Koranie podkreśla się odpowiedzialność ludzi za ich poczynania, za które zostaną sprawiedliwie osądzeni (34:50; 74:18-19). Oznacza to zatem, że istnieje jakiś zakres wolności, w ramach którego człowiek sam podejmuje decyzje². Ta, wydawać by się mogło, oczywista sprzeczność stwarza trudności w jednoznacznej interpretacji Świętej Księgi, zmuszając do postawienia wielu pytań dotyczących istoty relacji między człowiekiem a Bogiem.

W teologicznych rozważaniach muzułmanów o predestynacji i wolnej woli pojawiło się wiele stanowisk. Skrajni determiniści negujący wszelką wolność człowieka utrzymywali, że wszystko jest z góry zdecydowane przez Boga, łącznie z uczynkami ludzi. Zgodnie z koncepcją teologów islamu opowiadających się za taką pełną zależnością człowieka, przymuszonego do podejmowania działań wcześniej stworzonych przez Boga, istota ludzka przypomina raczej bezwolną marionetkę niezdolną do życia na własny rachunek. Zwolennicy idei wolnej woli człowieka uważali z kolei, że to on sam decyduje o swoich uczynkach. Bóg nie określa ich bowiem z góry, wydaje jedynie zalecenia, jak należy postępować. W ten sposób człowiek jawi się jako wolny, mający swobodę wyboru i odpowiedzialny podmiot, działający zgodnie z nakazem Koranu: „Róbcie, co chcecie, On widzi dobrze, co czynicie” (41:40). To stanowisko wspierają fragmenty Świętej Księgi sugerujące, że Bóg nie jest jedynym stwórcą, lecz najlepszym spośród nich (5:110; 23:14; 29:17), co oznacza, iż w jakimś sensie człowiek także może być kreatorem swojego życia³.

Jeśli te sprzeczności może zniwelować stanowisko kompromisowe, to warto w tym miejscu przywołać opinię Seyyeda Hosseina Nasra. Podkreślając, że całkowita wolność jest cechą wyłącznie Boga nieskończonego, nie mającego ani początku, ani końca, powiada on jednak, iż człowiek ma pewien udział w tej wolności, a korzystając z niej i będąc świadomym swoich czynów, jest za nie odpowiedzialny. Bycie muzułmaninem oznacza więc podporządkowanie swojej woli Bogu, poprzez posługiwanie się wolnym wyborem:

Gdyby człowiek nie był wolny, religia nie miałaby istotnego sensu. Wolna wola jest konieczna dla religijnej koncepcji człowieka (...) Wyjaśnijmy jedno z najbardziej złośliwych nieporozumień dotyczących islamu. Chodzi mianowicie o przekonanie, że islam jest fa-

² To, że człowiek posługuje się wolną wolą, ilustruje przypadek stryja Proroka, Abu Lahaba, który mając wybór między przyjęciem objawienia a jego odrzuceniem, wybrał to drugie i nie zaakceptował misji Mahometa. Zob. M. Ruthven, *Islam*, przeł. K. Pachniak, Prószyński i S-ka, Warszawa 1998, s. 74-75. O Abu Lahabie Koran mówi w surze 111.

³ Szerzej na ten temat zob. J. Danecki, op. cit., s. 176-179; 185-189; 191-195. Tradycja Proroka napomina jednak, że to Bóg jest jedynym Stwórcą: „W Dniu Zmartwychwstania najwięcej będą cierpieć ci, którzy rywalizowali z Bogiem w tworzeniu”; „Bóg Najwyższy powiedział: Któż jest bardziej godny potępienia niż ci, którzy chcą tworzyć jak ja tworze!? Niech spróbują stworzyć ziarno zboża, albo ziarno jęczmienia, albo najmniejszą drobinę”. Zob. Mahomet, *O małżeństwie, kupcach i dobrym wychowaniu. Wybór hadisów*, wybór, przekład i wstęp J. Kozłowska, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1999, s. 17, 23.

talistyczny w powszechnym tego słowa rozumieniu. Na Zachodzie przeważnie skupiano uwagę na tak zwanym fatalizmie islamu, w ramach którego wolna wola człowieka i jego inicjatywa nie odgrywają żadnej roli. Tymczasem prawda jest zupełnie inna⁴.

Zgodnie z taką interpretacją, człowiek kieruje się wolną wolą, aby w swoim ziemskim życiu dokonywać wyboru między dobrem a złem. Wolna wola człowieka nie jest ponadto sprzeczna z wszechwiedzą i wszechwładzą Boga. To, że Bóg zna decyzje ludzi, nie oznacza bowiem, iż są oni zmuszeni do podejmowania z góry określonych czynów.

Pesymistyczna interpretacja przeznaczenia

Wśród muzułmanów Hausa widoczne jest przekonanie, że islam, który uczy o roli predestynacji w życiu wierzącego, wpaja wiarę, iż to, co zostało przeznaczone od Boga, jest nieuniknione. Ludzkich losów nie można zatem przewidzieć ani zaplanować, ponieważ są one kształtowane przez najwyższą wolę Boga, który w Koranie mówi: „I każdemu człowiekowi przywiązaliśmy do szyi jego los” (17:13). W świętym hadisie Mahomet cytuje słowa Boga: „Potomkowie Adama przeklinają los. A przecież to ja jestem losem, w moim ręku jest noc i dzień”⁵. Przeznaczenie każdej istoty ludzkiej zostało określone już od jej narodzin, co sugerują liczne wersety (6:39; 7:179; 18:57; 36:8). Z góry jest przesądzony także koniec ludzkiego życia (3:145; 35:11; 56:60). Każdy umrze zatem według ustalonego terminu i wyłącznie za zezwoleniem Boga. Dlatego Prorok ostrzegał: „Bądźcie gotowi na śmierć, zanim jeszcze nadejdzie”⁶. Nawiązują do tego hausańskie powiedzenia: „Śmierć jest ubiorem każdego” (*Mutuwa rigar kowa*) oraz „Każdemu został wyznaczony czas jego życia” (*In ka ga an kama zomo yana gudu, ajalinsa ya zo* – dosł. ‘Gdy zobaczysz uciekającego zająca, to znaczy, że nadszedł kres jego życia’). Nie mając żadnego wpływu na swój los, człowiek może się tylko z nim pogodzić i być Bogu wdzięczny: „Wysławiaj imię twego Pana, Najwyższego, który stworzył i ukształtował harmonijnie, który wyznaczył los i poprowadził” (87:1-3). Tak rygorystyczne podejście do roli przeznaczenia objaśnia jeden z hausańskich uczonych muzułmańskich:

Wiara w predestynację jest jednym z sześciu dogmatów islamu. Zaprawdę, wszystko, czego chce Bóg, to się staje, a kto w to nie wierzy, ten nie wierzy w Boga. Są cztery stopnie wiary w przeznaczenie: a) wiara w to, że Bóg wie o wszystkim, co się stało, i co się nie wydarzyło, oraz o tym, co dzieje się teraz; b) wiara w to, że wszystko,

⁴ Seyyed Hossein Nasr, *Idee i wartości islamu*, przeł. J. Danecki, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988, s. 21.

⁵ Zob. Mahomet, *Mądrości Proroka (Hadisy)*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1993, s. 16.

⁶ Ibidem, s. 59.

co się zdarzy od początku świata aż do dnia zmartwychwstania, zostało przez Boga zapisane na tablicy strzeżonej⁷. Jest wiele wersetów, które to potwierdzają, między innymi: „On posiada klucze do tego, co skryte, zna je tylko On sam. On zna to, co jest na lądzie i na morzu. I żaden liść nie spada, żeby On o tym nie wiedział. I nie ma ziarna w ciemnościach ziemi, i nie ma niczego, świeżego czy suchego, co nie byłoby zapisane w Księdze jasnej” (6:59) oraz „Czyż ty nie wiesz, iż Bóg zna wszystko, co jest w niebie i na ziemi? Zaprawdę, to jest w Księdze! Zaprawdę, to jest dla Boga łatwe!” (22:70); c) wiara w to, że wszystko, co się zdarzyło, stało się z mocy i postanowienia Boga. Dowodzi tego werset: „A Bóg stworzył was i to, co wy tworzycie” (37:96); d) wiara w to, że wszystko, co się wydarzy, dla Boga jest możliwe. Dowodem na to jest wiele wersetów, na przykład: „Ale gdyby zechciał twój Pan, to oni by tego nie uczynili (6:112) oraz „Lecz wy nie będziecie chcieli, jeśli nie zechce Bóg, Pan światów!” (81:29). Wiara w przeznaczenie dotyczy zawsze tych czterech rzeczy⁸.

Zdaniem autora tego cytatu, całkowita zależność losu człowieka od Boga wynika z tego, że Bóg jest Stwórcą wszechwiedzącym, poężnym i posiadającym władzę absolutną, co ma źródło w Koranie: „On stworzył każdą rzecz i On o każdej rzeczy jest wszechwiedzący!” (6:101. Zob. też 2:29; 2:32; 2:115; 6:59; 22:70; 39:63; 42:12 i inne). W języku hausa ten atrybut Boga podkreśla się powiedzeniami: „Bóg wie o wszystkim” (*Allah ya san kome*) oraz „Tylko Bóg zna to, co skryte” (*Sanin gaibu sai Allah*). Hausańczycy powiadają ponadto, że lepiej pogodzić się z rzeczami takimi, jakie są, i nie dociekać niczego, co powinno pozostać ukryte. Tę myśl przekazują przysłowia: „Lepiej zostawić kurę w jej piórach” (*A bar kaza cikin gashinta*) oraz „Jedząc figę, nie należy sprawdzać, co jest w jej środku” (*In ana cin b'aure, a bar tonon cikinta*). Maksymy te są najczęściej radą, aby zaakceptować zastaną sytuację, gdyż dociekanie jej przyczyn może przysporzyć człowiekowi poważnych kłopotów⁹. Wszystko bowiem, co niejawne, pozostaje w wyłącznej gestii Boga wszechwiedzącego:

⁷ Termin *lauh al-mahfuz* (strzeżona tablica) pojawia się w Koranie: „To zaś jest Koran godny chwały – na tablicy strzeżonej!” (85:21-22). W innym miejscu jest odniesienie do księgi losów ludzi i świata: „Żadne nieszczęście nie dosięgnie ziemi ani też was samych, bez tego, żeby ono nie było zapisane w księdze, zanim My je sprowadzimy” (57:22). Według niektórych opinii teologicznych, w wersecie tym została zawarta klasyczna definicja predestynacji, oznaczającej, że ludzie nie mają wolnej woli, ponieważ wszystko jest z góry określone. Zgodnie z tradycją muzułmańską, przeznaczenie zostało zapisane na dobrze strzeżonej tablicy na 50 tysięcy lat przed stworzeniem świata. Bóg stworzył pióro (według niektórych hadisów była to pierwsza rzecz stworzona przez Boga), aby ludzie postępowali zgodnie z tym, co pióro napisało. W wersecie: „Nun. Na pióro i na to, co oni zapisują!” (68:1) chodzi o aniołów, którzy pod dyktando Boga spisują ludzkie przeznaczenie. Zob. *Koran*, przekład z arabskiego i komentarz J. Bielawski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 942.

⁸ Muhammad Ibn Abdulwahab, *Kitabut Tauhid*, przeł. na język hausa Ja'afar Mahmoud Adam, Sheikh Ja'afar Islamic Documentation Centre, Kano 2007, s. 344-345.

⁹ Zob. Asabe Kabir Usman, *An Annotation of Selected Hausa Parallel Proverbs*, „Journal of Modern Education Review”, Vol. 4, 2014, No 11, s. 898.

Ty jesteś znawcą wszystkiego, o Panie!
Tego, co skryte, i tego, co jawne.
Twoja wiedza ogarnia wszystko,
To co w niebiosach, i to, co na ziemi,
I nic nie umknie Twojej wiedzy¹⁰.

O nieskończonej i nieograniczonej władzy Boga Koran powiada: „Do Boga należy władza, tak przedtem, jak i potem” (30:4); „Błogosławiony niech będzie Ten, w którego rękę jest królestwo – On jest nad każdą rzeczą wszechwładny!” (57:1); „Do Niego należy to, co jest w niebiosach, i to, co jest na ziemi. A wy nie macie żadnej władzy nad tym” (10:68). Bóg zarządza więc wszelką sprawą (3:154; 10:3; 11:123; 13:2 i inne) i nad każdą rzeczą jest wszechwładny (2:20; 3:26; 5:19; 6:17; 8:41; 9:39 i inne). Jeden z hadisów przekazuje: „Do Boga należy to, co bierze i to, co daje i wszystko odbywa się w swoim czasie”¹¹. Hausański poeta tak to ujmuje:

Tylko Bóg posiada władzę całkowitą,
Która jest zwierzchnia nad każdą inną,
On jest Panem wszystkich rządzących,
Tym, który władzę daje i ją odbiera,
I tylko On ma moc dawania władzy¹².

W Koranie jest także powiedziane, że cała potęga należy wyłącznie do Boga (4:139; 35:10; 63:8), wszechmocna wola Stwórcy przejawia się w różnej formie, a dusza ludzka jest zawsze w Jego rękach: „I nie zdarzy się żadnej duszy uwierzyć, jak tylko za zezwoleniem Boga” (10:100); „Nikogo nie osiągnie żadne nieszczęście, jak tylko za zezwoleniem Boga” (64:11); „On jest Stwórcą niebios i ziemi. I kiedy On coś postanowi, to tylko mówi ‘Bądź!’ – i ono się staje” (2:117)¹³. Do myśli zawartej w tym ostatnim wersecie nawiązuje hausański poeta:

27. Kiedy stwarzasz jakąkolwiek rzecz,
Mówisz: ‘Bądź’, i ona się staje,
Swoją wolą stworzysz wszelkie rzeczy,
Czy to istoty ludzkie, czy rośliny,
Sam decydujesz i nikt Cię nie zmusi¹⁴.

¹⁰ Fragment poematu Faruka Sarkinfad’a, zatytułowanego *Bakandamiya* (Bicz ze skóry hipopotama). Zob. Faruk Sarkinfad’a, *Bakandamiyar Sarkinfad’a a kan tarbiyya islamiyya*, Gidan Dabino Publishers, Kano 2007, s. 5.

¹¹ Mahomet, *O małżeństwie, kupcach i dobrym wychowaniu. Wybór hadisów*, wybór, przekład i wstęp J. Kozłowska, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1999, s. 28.

¹² Fragment poematu Faruka Sarkinfad’a, zatytułowanego *Ranar tsaiwa* (Dzień rozrachunku). Zob. Faruk Sarkinfad’a, op. cit., s. 23.

¹³ Zob. też: 3:47; 3:59; 6:73; 16:40; 19:35; 36:82; 40:68.

¹⁴ Fragment poematu Faruka Sarkinfad’a, zatytułowanego *Bakandamiya* (Bicz ze skóry hipopotama). Zob. Faruk Sarkinfad’a, op. cit., s. 7.

O nieograniczonej władzy Boga mówi wiele powiedzeń i przysłów w języku hausa: „Zależymy od Boga” (*Muna ga Allah*), „Dla Boga wszystko jest możliwe” (*Babu nesa ga Allah*); „Bóg jest tym, który czyni to, co chce” (*Allah mai yin yadda ya so*); „Jeśli Bóg nie wysłucha modlitw małpy, umrze ona na polu niewiernych” (*In Allah ya k'i addu'ar biri, sai ya mutu a gonar arna*), „Przed pożarem z rzeki może uratować jedynie Bóg” (*Gobara daga kogi maganin nata Allah*). Wszechpotęgę Boga opiewają poeci:

6. Władza, potęga i królestwo w całości
Należą do Władcy, Boga Jedynego.
7. To On obdarowuje, kogo zechce,
I sprawuje władzę królewską na ziemi.
8. On wywyższa tego, kogo zechce,
On zsyła na ludzi nieszczęścia.
- (...)
12. Jego potęga obejmuje wszystko,
Co jest w wodzie, na lądzie i w niebie¹⁵.

Dla wyrażenia pokory wobec wszechmocy Boga muzulmanie używają na co dzień wyrażenia *in sha Allah* (jeśli Bóg zechce; jeśli Bóg tak chce), którego odpowiednikami w języku hausa są: *in sha Allahu*; *da iznin Allah* (za pozwoleniem Boga) oraz *bisa ikon Allah* (zgodnie z wolą Boga). *In sha Allah* to wyrażenie koraniczne, które weszło do języka potocznego, zgodnie z nakazem Boga: „Nie mów o niczym: ‘Z pewnością uczynię to jutro!’, nie dodawszy: ‘Jeśli Bóg zechce!’ (18:23-24).

Przysłowia: „Kto widział małpę, ten zobaczył jej czarne ręce” (*Kowa ya ga biri, da bak'in hannunsa ya gan shi*) oraz „Kto widział perliczkę, zobaczył jej pióra” (*Kowa ya ga zabuwa, da zanenta ya gan ta*) oznaczają, że każdy jest taki, jakim go stworzył Bóg. Nieuchronność predestynacji wyrażają hausańskie powiedzenia: „Człowiek planuje, a Bóg rozporządza” (*K'addara ta riga fata* – dosł. przeznaczenie poprzedza nadzieję), „Każdy musi udźwignąć swój los” (*In zamani ya d'inka riga, ya kamata a saka* – dosł. Gdy czas uszyje ubranie, trzeba je włożyć) oraz „Zawiść nie ochroni cię przed udziałem, jaki przeznaczył ci Bóg (*Hassada ga mai rabo taki ne*)¹⁶. Takie, wydawać by się mogło, fatalistyczne podejście do predestynacji łagodzi jednak wiara człowieka na odmianę losu: „Bóg zamienia nasze nieszczęścia w powodzenia” (*Allah ya sa bak'ar tukunya ta fitar mana da farin tuwo* – dosł. Bóg sprawia, że z czarnej kalebasy mamy białe tuwo). Do wiary

¹⁵ Fragment poematu Sa'adu Zungura, zatytułowanego *Arewa Jumhuriya ko Mulkiya* (Północ ma być Republiką czy Oligarchią Konstytucyjną). Zob. S. Piłaszewicz, *Antologia współczesnej literatury hausa*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1989, s. 162.

¹⁶ Mahomet napominał: „Strzeżcie się zawiści, albowiem zawiść pożera wszystko co dobre również szybko, jak ogień pożera chrust”. Zob. Mahomet, *Mądrości...*, s. 79-80.

w całkowitą zależność losu człowieka od Bożego przeznaczenia nawiązuje hausńska poezja:

To on brzemię człowieka czyni lekkim
I określa każdemu jego przyszły los¹⁷.

Los każdego stworzenia zależy od Ciebie,
Wszystko, co przychodzi, jest przeznaczeniem od Ciebie,
I to, jak się pojawia, jest Twoją wolą,
Dobro lub zło jest przeznaczeniem od Ciebie,
I nikt nie może się Tobie sprzeciwić¹⁸.

Od Ciebie zależy zdobycie bogactwa,
Albo utrata tego, co się zyskało,
I to, że każde żywe stworzenie
Przed śmiercią się nie uchroni,
Nikt nie uniknie swego przeznaczenia¹⁹.

48. Dziękuję Bogu, Panu Wyniosłemu,
Królowi dżinnów, ludzi i aniołów,
Który daje pełnię władzy, komu zechce,
I odbiera ją całkowicie, komu zechce,
I rozdaje bogactwo na tym świecie.

49. Który wywyższa tego, kogo zechce,
A z dostojnika czyni małuczkiego,
O Panie! O Rozkazujący! O Zabraniający!
Gdyby nie Ty, na nasze bolączki nie byłoby leku,
U Ciebie jest wszelkie dobro²⁰.

Całkowite podporządkowanie się woli Boga oznacza, że człowiek musi nie tylko wypełniać Jego rozkazy, ale także Mu ufać. W jednym z hadisów Mahomet powiedział: „Posłuszeństwo Bogu to szczęśliwe życie”²¹. Bóg jest wszakże dobrotliwy i współczujący i to wiąże Go z człowiekiem, który poszukuje u Niego opieki. O nakazie zwracania się ku Bogu ustawicznie przypomina Koran: „Wystarczy mi Bóg! Nie ma boga, jak tylko On! Jemu zaufałem!” (9:129), „Jeśli

¹⁷ Fragment poematu Malama Usmana, zatytułowanego *Mu san samuwar Jalla* (Wiedzmy o istnieniu wysławionego Boga). Cytuję w tłumaczeniu S. Piłaszewicza, *Historia literatur afrykańskich w językach rodzimych. Literatura hausa*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1988, s. 107.

¹⁸ Fragment poematu Faruka Sarkinfad’a, zatytułowanego *K’addarar Ubangiji* (Przeznaczenie od Boga). Zob. Faruk Sarkinfad’a, op. cit., s. 29.

¹⁹ Fragment poematu Faruka Sarkinfad’a, zatytułowanego *Bakandamiya* (Bicz ze skóry hipopotama). Zob. Faruk Sarkinfad’a, op. cit., s. 4.

²⁰ Fragment poematu Alhajiego Na’bi Sulaimana Wali, zatytułowanego *Maraba da ‘yanci* (Witaj wolności). Zob. S. Piłaszewicz, *Antologia...* s. 208.

²¹ Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 22.

pomoże wam Bóg, to nie będzie zwycięzcy nad wami! A jeśli On was pozostawi bez pomocy, to któż wam pomoże prócz Niego? Niech więc wierzący zaufają Bogu!” (3:160)²². Tradycja Proroka dodaje: „Jeśli całkowicie zaufasz Bogu, to On zaopatrzy cię tak, jak zaopatruje ptaki, które rankiem wylatują głodne, a wieczorem wracają najedzone”²³. Hausańcy wyrażają zaufanie do Boga (*gaskata ga Allah*) w powiedzeniach: „Bóg jest lekarstwem na wszelkie cierpienia” (*Kome ya yi zafi maganinsa Allah*), „Bóg jest opiekunem wszystkich” (*Allah gatan kowa*). Poeci zaś mówią:

44. Wszystkie stworzenia Twoimi są sługami,
Całkowicie zależnymi od Ciebie,
Nikt nie zaprzeczy, że jest Twoim sługą.
56. Wszystkie błędy, które często popełniamy,
Ty tworzysz Swoją mocą, to pewne,
Nikt nie uczyni niczego bez Twojego zezwolenia²⁴.

Boże, Tobie zaufałem,
Boże, za Tobą spokojny podążam,
Przyjmij mnie do Siebie,
Do Ciebie należę i Tobą się szczycę,
Za złem w moim sercu nie pójdę²⁵.

Wyrazem poddania się woli Bożej jest także wdzięczność (*godiya*), jaką wierzący powinni okazywać swojemu Stwórcy za wszystko, co od Niego otrzymują. W jednym z hadisów kalif Umar relacjonuje, że kiedy został przez Proroka szczerze obdarowany, lecz nie chciał tego przyjąć, wtedy Mahomet powiedział: „Przyjmij to, co do ciebie przychodzi, nawet gdy o to nie zabiegasz, ani tego nie pragniesz. Korzystaj z tego sam albo podaruj jako jałmużnę. I nie zadawaj sobie trudu, aby to zdobyć. Umarowi nie przystoi nikogo o nic prosić ani odmawiać tego, co dostaje”²⁶. Człowiek wierzący powinien być zadowolony z tego, co do niego przychodzi z woli Boga, ponieważ, jak przekazuje jeden z hadisów: „Wszystko, co Bóg przeznaczył wiernym muzułmanom, jest wspaniałe. Jeśli muzułmanina spotka coś dobrego, będzie głosił chwałę Boga i cierpliwie znosił to, co go spotkało. Wierzący muzułmanin doczeka się nagrody za wszystko co

²² Zob. także 14:12; 25:58; 40:44.

²³ *Riyadh as-Salihin of Imam Nawawi*, przeł. Muhammad Zarfulla Khan, Curzon Press, London 1975, s. 24 (hadis 79).

²⁴ Fragmenty poematu Lawana Mai Turare, zatytułowanego *Wak'ar komawa ga Allah* (Pieśń o nawracaniu się do Boga). Zob. S. Piłaszewicz, *Antologia...*, s. 221-222.

²⁵ Fragment poematu Faruka Sarkinfad'a, zatytułowanego *Sharrin zuciya* (Zło serca). Zob. Faruk Sarkinfad'a, op. cit., s. 37.

²⁶ *Riyadh as-Salihin*, op. cit., s. 115 (hadis 541).

uczynił: nawet za kawałek pożywienia, który dał swojej żonie”²⁷. Hausańcycy powiadają: „Kto nie dziękuje Bogu, ten podziękuje swoim cierpieniom” (*Wanda bai gode Allah ba, ya gode wa azabarsa*); „Za wszystko, co zdobędziesz, podziękuj Bogu” (*Kome ka samu, gode Allah*); „Nikt nie docenia błogosławieństwa Boga, dopóki go nie utraci” (*Garara ba ya gode Allah, sai ya ga makafo* – dosł. ‘Niedowidzący nie podziękuje Bogu, dopóki nie ujrzy niewidomego’); „Cokolwiek człowiek ma, niech będzie za to wdzięczny Bogu” (*Allah ya nufe shi da dogara da abin da ya samu* – dosł. „Bóg wspiera go w tym, co on zdobył”). Jeden z poetów zaś powiada:

33. Dobroć, którą Bóg nas obdarza,
Wysławiam, niech będzie znana wszędzie,
Jeśli Bóg ześle ci szczęście, pamiętaj,
Wychwalaj je z wdzięczności dla Pana,
On go nie szcędzi dziękującemu²⁸.

Bojaźń Boga, jako przejaw całkowitego posłuszeństwa Stwórcy i oznaka właściwego postępowania, jest także nakazem koranicznym: „bójcie się Mnie, jeśli jesteście ludźmi wierzącymi!” (3:175); „Wierzącymi są tylko: ci, których serca drżą z przerażenia, kiedy wspomina się Boga; ci, których wiara się powiększa, kiedy są im recytowane Jego znaki – oni ufają swojemu Panu” (8:2)²⁹. Tradycja Proroka dodaje: „Bojaźń Boża to szczyt mądrości, pobożność to władca pracy”³⁰. Hausańcycy mówią: „Bóg wie, kto się Go boi” (*Allah Shi ya san mai tsoronsa*). Oznacza to, że tylko Bóg ma wiedzę o tym, kto naprawdę jest Mu posłuszny. Są bowiem ludzie, którzy co innego mówią, co innego zaś czynią, albo tylko stwarzają pozory, że obawiają się Boga. Trudno zatem rozpoznać prawdziwie wierzącego wyłącznie po jego deklaracjach³¹.

Za bardzo ważny element wiary Hausańcycy uważają *hak'uri* (cierpliwość, wytrwałość), czyli pogodzenie się z tym, co Bóg zsyła wierzącym. Jeden z hadisów przekazuje słowa Proroka: „Trzy rzeczy są potrzebne, aby wierny osiągnął to, czego pragnie w życiu doczesnym i zasłużył na życie wieczne: wytrwałość w cierpieniu, godzenie się z wyrokami losu i modlitwa gdy wszystko układa się pomyślnie”³². Inny hadis dodaje: „Jakże wspaniałą bronią wiernego jest cierpli-

²⁷ Mahomet, *Mądrości...*, s. 87.

²⁸ Fragment poematu Alhajiego Na'ibi Sulaimana Wali, zatytułowanego *Maraba da 'yanci* (Witaj wolności). Zob. S. Piłaszewicz, *Antologia...*, s. 206.

²⁹ Zob. także: 2:41; 2:189; 2:194; 2:196; 2:203; 2:231; 9:119 i inne.

³⁰ Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 21.

³¹ Yusufu Yunusa Tudunwada, *Hausa a dunk'ule*, Na d'aya, Northern Nigeria Publishing Company Ltd, Zaria 1977, s. 98.

³² Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 47.

wość i modlitwa”³³. Objasniając znaczenie predestynacji, Ja’afar Mahmoud Adam podkreśla, że jej istota i mądrość kryją się w tym, iż zsyłając nieszczęścia, Bóg poddaje wierzących próbie. Jeśli człowiek w to wierzy, to w pełni ufa wszystkiemu, co dostaje od swojego Pana, godzi się z tym i wykazuje cierpliwość, gdy spotykają go rzeczy złe. Wtedy tym bardziej stara się zbliżyć do Boga, poszukując u Niego nagrody, i boi się Go, a dzięki temu umacnia się jego wiara oraz idea jedyności Boga (*tauhid*). Pierwszym rodzajem *hak’uri* jest wytrwałość w wypełnianiu religijnych obowiązków, które choć często postrzegane jako uciążliwe i niemiłe sercu, to jednak są konieczne. Bóg wspiera ludzi wytrwałych: „I bądź cierpliwy z tymi, którzy rano i wieczór wzywają swego Pana, pragnąc oglądać Jego oblicze. I niech twoje oczy nie odwracają się od nich ku ozdobom życia tego świata” (18:28); „Panie nasz! Wylej na nas cierpliwość i umocnij nasze stopy, i dopomóż nam przeciw ludowi niewiernych!” (2:250)³⁴. Drugim rodzajem *hak’uri* jest wytrwałość w dążeniu do tego, aby nie zbroczyć z prostej ścieżki. Dla przykładu, powiada Ja’afar Mahmoud Adam, wielu ludzi pragnie się wzbogacić i zazdrości innym zamożności. Nie wolno jednak zdobywać dóbr nielegalnie, w sposób niezgodny z islamem, choćby nawet najbardziej się ich pożałowało. Trzeci zaś rodzaj *hak’uri* to cierpliwość w znoszeniu nieszczęść przeznaczonych od Boga, takich jak bieda, choroba, pożar czy grabież.

Przeciwieństwem *hak’uri* jest *raki*, czyli brak hartu ducha i tchórzliwość charakterystyczna dla ludzi sprzed okresu islamu. W Koranie Bóg powiedział: „My doświadczyliśmy was nieco strachem, głodem i utratą dóbr, życia i owoców. Głoś radosną wieść cierpliwym! Tym, którzy – kiedy dosięgnie ich nieszczęście – mówią: ‘Zaprawdę, do Boga, i zaprawdę, do Niego powrócimy!’” (2:155-156). Wierzący powinni brać przykład z towarzyszy Proroka, którzy od niego uczyli się wytrwałości. Człowiek pozbawiony *hak’uri* porzuca wiarę, dobre czyny (*ayyukan kirki*) i popełnia złe uczynki (*ayyukan sab’o*). Ja’afar Mahmoud Adam dodaje, że niektórzy teolodzy utożsamiają wiarę z cierpliwością w oparciu o werset: „Nikogo nie dosięgnie żadne nieszczęście, jak tylko za zezwoleniem Boga. Bóg pokieruje sercem każdego, kto w Niego wierzy. Bóg o każdej rzeczy jest wszechwiedzący!” (64:11)³⁵.

Marność świata doczesnego

Dogmat o wierze w Sąd Ostateczny i zmartwychwstanie, który kładzie nacisk na sprawy ostateczne i wydarzenia eschatologiczne, przeciwstawiając życie doczesne wiecznemu, wzmacnia pesymistyczne pojmowanie losu człowieka. Koran

³³ Ibidem, s. 25.

³⁴ W wersecie tym chodzi o błagania ludu proroka Dawida.

³⁵ Muhammad Ibn Abdulwahab, op. cit., komentarz na s. 233-236.

ostrzega, że ziemską egzystencja jest tylko etapem przejściowym i próbą dla ludzi, nie ma zatem żadnej wartości: „Życie tego świata jest tylko zabawą i grą, a zaprawdę, siedziba ostateczna jest prawdziwym życiem! Gdyby oni wiedzieli!” (29:64). Prorok zaś powiedział: „Życie doczesne jest przemijające i przeznaczone zarówno dla ludzi pobożnych, jak i rozpustnych. Jednakże prawdziwym przeznaczeniem ludzi jest życie w zaświatach, gdzie sądzić będzie najpotężniejszy Sędzia. W Jego mocy są wszelkie dobra rajy i całe zło piekieł. Strzeżcie się więc Boga i wiedźcie, że ocenia was przez wasze czyny”³⁶. Ludzie zabiegają o sławę, majątki i dzieci, zapominając, że to jedynie złudne używanie (57:20). Tradycja przekazuje słowa Proroka: „Nie ma życia, oprócz tego w zaświatach”³⁷; „Dla wierzącego muzułmamina świat doczesny jest więzieniem, dla człowieka, który nie wierzy, więzieniem jest raj”³⁸; „W życiu doczesnym czuj się jak człowiek obcy lub przechodzień”³⁹; „Nie interesuje mnie świat doczesny, jestem jak podróżny, który zatrzymał się w cieniu drzewa i zaraz rusza dalej”⁴⁰. Koran i tradycja nie zachęcają zatem do tego, aby człowiek przywiązywał się zbyt do dóbr doczesnych, nakazując dystansowanie się od ziemskich uciech oraz skupianie uwagi na eschatologicznej przyszłości. W języku hausa przejawia się to w wyrażeniu *gudun duniya* (ucieczka od świata doczesnego) oraz w przeciwstawianiu życia na ziemi egzystencji po zmartwychwstaniu. Mahomet powiedział bowiem: „Pozostawcie świat doczesny tym, którzy się w nim lubują. Kto bierze ze świata więcej, niż mu potrzeba, nie uświadamia sobie, że bierze swoją śmierć”⁴¹. Świat doczesny (*duniya*) jest także określanym ‘domem kłamstwa’ (*gidan k’arya*), zaś ten wieczny (*Lahira*) - ‘domem prawdy’ (*gidan gaskiya*) i ‘bezpieczeństwa’ (*gidan tsira*)⁴². Hausańczycy powiadają: „Trzeba powiększać zasób dobrych uczynków tutaj [tzn. w życiu ziemskim] jako zadatek w życiu przyszłym” (*A kai k’ara mak’auraci tun gaban k’aura ba ta zo ba*); „Młyny Boga miały powoli, ale nadzwyczaj pewnie” (*Ran Lahira da magana*).

O zmienności i niepewności losu człowieka przypominają powiedzenia i przysłowia używane, kiedy się komuś nie powiedzie: „Sukces jednego jest stratą drugiego” (*Sai wani ya rasa wani kan samu*)⁴³; „Nie zawsze sypia się w łóżku” (*Ba kullum ake kwana a gado ba*); „Nie zawsze sypia się w łóżku, czasem trzeba spać

³⁶ Mahomet, *Mądrości...*, s. 59.

³⁷ *Riyadh as-Salihin*, op. cit., s. 103 (hadis 463).

³⁸ Mahomet, *Mądrości...*, s. 85.

³⁹ *Ibidem*, s. 85.

⁴⁰ Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 61.

⁴¹ *Ibidem*, s. 51.

⁴² W języku hausa słowo *duniya* jest rodzaju żeńskiego, dlatego w opisach świata doczesnego hausańscy poeci często porównują go do kobiety lekkich obyczajów albo do narowistej klaczy.

⁴³ R.C. Abraham, *Dictionary of the Hausa Language*, University of London Press Ltd, London 1962, s. 724-725.

na ziemi” (*Ba kullum ake kwana a gado ba, wata rana ko a k’asa sai a kwanta*)⁴⁴; „Świat nie jest pewny” (*Duniya ba ta tabbata*). Do tego wątku bardzo często odwołują się hauszańscy poeci:

5. Na Boga, przyjrzyjmy się temu światu,
Który jest pełen zakrętów,
On w jednym miejscu nie stoi,
Raz jest tutaj, a raz gdzie indziej,
Niczym taksówka do wynajęcia.
28. Ten świat jest jak brudna kobieta,
Czarownica i oszustka,
Kto za nim podąża, traci rozsądek,
Lepiej o nim usłyszeć niż go zobaczyć⁴⁵.

Pesymistyczną wizję losu człowieka na ziemi wspiera ponadto krytyka materializmu. Koran powiada: „Bogactwo i synowie to ozdoba życia tego świata. Lecz dzieła nieprzemijające, dobre dzieła otrzymają lepszą nagrodę u twego Pana i dają lepszą nadzieję” (18:46); „Niech was nie zwodzi życie tego świata” (35:5). W Koranie Bóg pojawia się jako ten, który dba o swoje stworzenia i daje im środki do przeżycia (6:151; 10:31; 15:19-20). „To, co jest u Boga, jest lepsze od zabawy i handlu! Bóg jest najlepszy z tych, którzy dają zaopatrzenie” (62:11). Jeden z hadisów przekazuje słowa Proroka: „Naprawdę, Bóg Najwyższy ześle człowiekowi pomoc na miarę jego potrzeb i wytrwałość na miarę jego cierpienia”⁴⁶; „Kto ukochał życie doczesne, przyniesie sobie szkodę w życiu pozagrobowym; kto ukochał życie pozagrobowe, ten przynosi sobie szkodę w życiu doczesnym. Ale wy przedkładajcie to, co trwałe, nad to, co przemijające”⁴⁷. Mahomet powiedział także: „Každy lud jest poddawany próbie; próbą dla mojej społeczności będzie bogactwo”⁴⁸; „Miłość do przedmiotów sprawia, że tracisz słuch i wzrok”⁴⁹. Zapytany o to, jak zdobyć miłość Boga i ludzi, Prorok przestrzegał: „Nie pożądam tego świata, a wtedy Bóg cię pokocha, nie pożądam tego, co mają ludzie, a wtedy oni cię pokochają”⁵⁰. Do człowieka, który trzykrotnie zapewnił, że go kocha, Prorok powiedział: „Jeśli naprawdę mnie kochasz, przygotuj się na biedę, bo bieda postępuje szybciej w kierunku tego, kto mnie kocha, aniżeli płynie woda”⁵¹. Tradycja przekazuje także następujące maksymy Mahometa: „Kto wznosi dom większy niż

⁴⁴ Ibidem, s. 582.

⁴⁵ Fragment poematu Alhajiego Yusufu Kantu Isa, zatytułowanego *Wak’ar duniya* (Pieśń o tym świecie). Zob. S. Piłaszewicz, *Antologia...*, s. 227-228.

⁴⁶ Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 26.

⁴⁷ Mahomet, *Mądrości...*, s. 56.

⁴⁸ *Riyadh as-Salihin*, op. cit., s. 105 (hadis 484).

⁴⁹ Mahomet, *Mądrości...*, s. 128.

⁵⁰ *Riyadh as-Salihin...*, s. 104 (hadis 475).

⁵¹ Ibidem, s. 105 (hadis 487).

potrzebuje, w Dniu Zmartwychwstania będzie miał kłopoty”⁵²; „Zabiegajcie o to, czego wam potrzeba, nie ponizając się, bo każda sprawa zdaża i tak ku swojemu przeznaczeniu”⁵³; „Prawdziwe bogactwo to bogactwo duszy”⁵⁴; „Przyjdzie czas, kiedy nieważne będzie, ile człowiek ma pieniędzy, i czy je zarobił uczciwie czy nieuczciwie”⁵⁵. Krytykę materialistycznego podejścia do życia można odnaleźć również w powiedzeniach hausańskich: „Pożądanie to klucz do kłopotów” (*Kwad'ayi mabud'in wahala*)⁵⁶; „Bieda i spokojne życie są lepsze niż bogactwo i niepokój” (*Tsiya da kwanciyar rai ya fi arziki da tashin hankali*); „Kto dziś jest nędzarzem, jutro będzie bogaty” (*Matsiyacin yau shi ne mawadacin gobe*)⁵⁷. To ostatnie przysłowie oznacza, że człowiek cierpiący biedą za życia na ziemi doczeka się od Boga nagrody w życiu wiecznym, ponieważ Bóg kocha ludzi ubogich. Hausańscy poeci ostrzegają:

72. Porzućcie pychę z powodu bogactw na tym świecie,
rozważcie [historię] Karuna, o gmino Muhammada!⁵⁸

Z powodu pieniędzy człowiek nie szanuje krewnych,
Wynosi się ponad innych dlatego, że jest bogaty.

(...)

Jeśli masz co jeść i w co się ubrać,
Trzymaj się wiary i pozbądź się żądz pieniędzy.

(...)

O Panie, prośby wnosimy do Ciebie,
Spraw, by nasze serca za Tobą podążyły,
Byśmy przestali błędzić z powodu pieniędzy⁵⁹.

Takie rozumienie wiary w przeznaczenie oraz krytyka materializmu, podkreślające tymczasowość i marność ziemskiej egzystencji, nie są czynnikiem mobilizującym człowieka do działania. W istocie, wiele hausańskich przysłów zdaje się potwierdzać przekonanie, że skoro wszystko zostało przez Boga ustalone, to wszelkie wysiłki ludzi w celu polepszenia swojego bytu na ziemi i tak skazane

⁵² Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 70.

⁵³ Ibidem, s. 39.

⁵⁴ Ibidem, s. 60.

⁵⁵ Ibidem, s. 59.

⁵⁶ Cytuję w tłumaczeniu S. Piłaszewicza, *Historia...*, s. 32.

⁵⁷ R.C. Abraham, op. cit., s. 668.

⁵⁸ E. Siwierska, *Hausańska poezja homiletyczna. Wydanie rękopisu Muhammada Bak'o (połowa XIX wieku)*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2000, s. 142. Chodzi tu o biblijnego Koracha, urodziwego, zamożnego i pełnego pychy, który wystąpił przeciwko Mojżeszowi. Za karę ziemia pochłonęła go razem z całym jego bogactwem. Historia Karuna, opisana w Koranie (28:76; 39:39-40; 40:23-25), jest napomnieniem i przestrogą dla wierzących.

⁵⁹ Fragmenty poematu *Wak'ar neman kud'i*. Zob. Malam Muhammadu Ingawa, J. Boyd, *Ka yi ta karatu*, 4, The Northern Publishing Company, Zaria 1972, s. 30-31.

są na niepowodzenie. Hausańcy powiadają bowiem: „Usilne poszukiwania nie zawsze przynoszą rezultaty” (*Zafin nema ba ya kawo samu*); „Szczęście jest lepsze od ciężkiej pracy” (*Sa'a ta fi sammako* – dosł. ‘od wczesnego wstawania’); „To Bóg napełnia wodą garnek” (*Randa na d'aka Allah ke ba ta ruwa*), co oznacza, że zaopatrzenia zsyłanego przez Boga nie mierzy się wielkim wysiłkiem. A zatem, każdy i tak dostanie to, co zostało mu przeznaczone: „Dola żaby z trudem się powiększa” (*Rabon kwad'o ba ya hawa sama*); „Kogutowi Bóg przeznaczył pianie, nawet jeśli się on znajdzie między kocurem a jastrzębiem” (*Ana muzuru ana shaho, zakaru da Allah Ya nufa da cara sai ya yi*)⁶⁰. Minimalizacja potrzeb i dążeń człowieka, będąca skutkiem wiary w zdeterminowanie losu człowieka przez Boga, przejawia się w krytyce wygórowanych ambicji: „Jajko w ustach jest lepsze od kury w klatce” (*Kwai a baka ya fi kaza a akurki*); „To, co się ma, czyni człowiekiem” (*Abu ga hannu shi ne mutum*); „Lepsza czarna przepaska niż nagość” (*Da kasau gara bak'in bante*)⁶¹. Przysłowia te, będące odpowiednikiem naszego „Lepszy wróbel w garści niż gołąb na dachu”, oznaczają, że człowiek powinien być zadowolony nawet z niewielkiej rzeczy, którą ma, i nie oczekiwać, że zdobędzie to, co jest poza jego możliwościami. Maksymy te ostrzegają jednocześnie, że zbyt wygórowane aspiracje mogą doprowadzić do fatalnych skutków⁶². Owa mądrość kryje się także w przysłowiu „Bębnem ubogiego jest jego żołądek” (*Tambarin talaka, cikinsa*) odnoszącym się do sytuacji nędzarza, który nie ma pieniędzy, a nawet nie myśli o tym, aby je zdobyć. Dlatego jedynym jego zmartwieniem jest zaspokojenie głodu. Jeśli uda mu się napełnić żołądek, wówczas jest zadowolony z życia⁶³. Choć zapewne wielu ludzi pragnie coś osiągnąć, to jednak, jak mawia inna hauska maksyma: „Pomimo ciężkich wysiłków nie można zaspokoić potrzeby” (*A gaji a fad'a, bukata ba ta biya ba*)⁶⁴. Tak więc, człowiek zmagając się z trudnościami, ale nie osiąga swojego celu. Przytoczone tu przykłady niosą przesłanie, że to, jak potoczy się życie mużłmanina, nie zależy od jego ciężkiej pracy i osobistych wysiłków, ale raczej od tego, co zostało mu przeznaczone od Boga.

Optymistyczne podejście do idei przeznaczenia

Z zaprezentowanych dotychczas rozważań wyłania się koncepcja człowieka niemal całkowicie bezradnego wobec potęgi, wszechwiedzy i najwyższej władzy Boga i biernie godzącego się ze swoim losem. Skoro mużłmanin głęboko wierzy,

⁶⁰ Mukhtar Halliru, *The Effect of Culture on the Development of Entrepreneurs among the Hausa Ethnic Group in Northern Nigeria*, „Journal of Marketing and Management”, 4, 2013, 1, s. 68.

⁶¹ A.H.M. Kirk-Greene, *Hausa ba dabo ba ne*, Oxford University Press, Ibadan 1966, s. 5.

⁶² Asabe Kabir Usman, op. cit., s. 896-897.

⁶³ Yusufu Yunusa Tudunwada, op. cit., s. 48.

⁶⁴ Ibidem, s. 101.

że to, co go spotyka albo omija, jest wyłączną decyzją Boga, to pokora wobec wszechmocy Stwórcy może prowadzić do biernego oczekiwania. Wydaje się jednak, że tak być nie musi. Rozumienie idei predestynacji i wolnej woli w ujęciu Syyeda Hosseina Nasra w cytowanym wcześniej fragmencie, oraz pamiętanie o tym, że Bóg wyposażył człowieka w rozum i zdolność do podejmowania działań, przeczą fatalistycznemu podejściu do życia doczesnego. Dla samego Proroka przeznaczenie nie było „bezlitosną koniecznością ciężącą nad życiem każdego człowieka, tylko wskazówką dla jego losu, skłonnością natury, jaką dał mu Bóg (...) Łaska Boga może – nie zaprzeczając jego wszechmocy i wszechwiedzy – pozostawić człowiekowi pewien margines wolności, jeśli chodzi o wybór jego losu”⁶⁵. A zatem, postępując zgodnie z nakazami moralnymi, człowiek w istocie dowodzi tylko, że Bóg prowadzi go właściwą ścieżką. Nie musi natomiast wierzyć w to, że jego zachowanie jest całkowicie zdeterminowane przez nakazy Boga⁶⁶. Mahomet radził: „Korzystaj na tym świecie przede wszystkim z pięciu rzeczy: życia, zanim umrzesz, zdrowia, zanim zachorujesz, wolności, zanim zaczniesz pracować, młodości, zanim się zestarzejesz i bogactwa, zanim zbiedniejesz”⁶⁷; „Od wczesnego rana zabiegajcie o dobra i to, co jest wam potrzebne. Zaprawdę ranek przynosi błogosławieństwo i sukces”⁶⁸. Stwórca nie pozbawia człowieka możliwości dokonywania wyboru i kierowania swoim losem, aczkolwiek nakazuje mu odpowiedzialność i ostrzega przed schodzeniem ze ścieżki wiary. Wyrażają to hauszańskie przysłowia o znaczeniu „Co zasiejesz, to zbierzesz”: *Abin da ka shuka, shi za ka girbe* oraz *Kowa ya ci albasa, bakinsa zai wari* (dosł. ‘Po zjedzeniu cebuli z ust nieprzyjemnie pachnie’)⁶⁹.

Uważanie Hausańczyków za zdeterminowanych fatalistów, biernie zdających się na wolę Boga, byłoby niewątpliwie błędem. Wprawdzie jako pobożni muzułmanie wierzą oni w Jego interwencję, ale ta wiara jest wyrazem zaufania do Stwórcy, nie zaś fatalizmem. Wiele hauszańskich powiedzeń i przysłów zdaje się potwierdzać przekonanie, że ludzie mają daną od Boga zdolność polegania na samym sobie i swoich umiejętnościach, jakimi ich Bóg obdarzył: ”Rozum jest po to, aby się nim posługiwać” (*Amfanin hankali aiki da shi*); „Każdy działa zgodnie ze swoimi możliwościami” (*Daidai k’urji, daidai ruwansa* – dosł. ‘Jaki wrzód, taka ropa’)⁷⁰. Hausańczycy powiadają, że człowiek rozumny nie krzywdzi innych i nie pozwala krzywdzić sie-

⁶⁵ M. Gaudefroy-Demombynes, *Narodziny islamu*, przeł. H. Olędzka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988, s. 262.

⁶⁶ Ibidem, s. 262-263.

⁶⁷ Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 40.

⁶⁸ Ibidem, s. 45.

⁶⁹ Zob. R.C. Abraham, op. cit., s. 19.

⁷⁰ Ibidem, s. 563, 748.

bie⁷¹. Podobnie jak samodzielne myślenie, niezbędne jest korzystanie z wiedzy oraz wielu innych rzeczy, które są do dyspozycji. Mahomet zalecał: „Uczcie się i wykorzystujcie swoją wiedzę, bo na Boga, nie za samą wiedzę będziecie wynagradzani, ale za korzystanie z niej”⁷². Hausańskie przysłowie: „Człowiek nie odrzuca, co ludzkie – rzekł złodziej [na okrzyk] ‘zmykaj’” (*Mutum ba ya k'in ta mutane, an ce da b'arawo gudu!*)⁷³ oznacza, że słuchanie rad innych jest niewątpliwie rzeczą cenną, ale nie zawsze są one dobre. Dlatego w każdej sytuacji trzeba kierować się własnym rozumem i podejmować najlepsze dla siebie decyzje. Człowiek powinien zatem sam dokonywać wyboru⁷⁴. Podobna myśl kryje się w powiedzeniach: „Każdy może zdecydować, co mu odpowiada, a co nie” (*Kowace k'warya tana da murfinsa* – dosł. Każda kalebasa ma pasującą do niej pokrywkę)⁷⁵ oraz: „Cokolwiek robisz, licz tylko na siebie” (*Kome ka yi ka nemi kanka*)⁷⁶.

Człowiek może zatem, a nawet powinien być aktywny. Niezbędną do tego cechą jest jednak *hak'uri*, w tym kontekście rozumiane jako wytrwałość w dążeniu do realizacji wytyczonych przez siebie celów. Mobilizujący charakter mają sentencje: „Cierpliwość jest lekarstwem na bolączki tego świata” (*Hak'uri maganin duniya*); „Cierpliwość wszystko przetrwycięża” (*Hak'uri shi ne nik'a, wak'a tankiya ce*); „Kto nie jest cierpliwy wobec kłopotów, będzie cierpliwy wobec biedy” (*Wanda bai ci hak'urin wahala ba, yana hak'urin talauci*), co oznacza, że jeśli człowiek nie zapracuje na swoje utrzymanie, będzie głodował⁷⁷. Hausańskie maksymy przypominają także, że nawet jeśli długo doświadczasz się problemów, kiedyś nadejdzie ich kres: „Jeśli będziesz cierpliwy, kłopoty cię opuszczą” (*Kome ka hak'ura da shi ka ga bayansa*); „Z czasem Bóg uśmierzy cierpienia” (*Sannu sannu Allah ya taimake shi*). A zatem, wierzący powinien zmagać się z przeciwnościami i wytrwale dążyć do celu. Cierpliwością można bowiem wszystko osiągnąć, a nieszczęścia nie trwają wiecznie: „Wszystko wyrzucone do góry musi spaść na ziemię” (*Komai nisan jifa k'asa ta yi*); „Niezależnie od tego, jak długo trwa noc, zawsze nastanie świt” (*Komai nisan dare gari zai waye*)⁷⁸.

Do tego, że człowiek wyposażony w zaletę *hak'uri* jest w stanie dokonać nawet rzeczy niemożliwych, nawiązują przysłowia: „Cierpliwy ugotuje kamień i napije się wywaru z niego” (*Mai hak'uri ya kan dafa dutse, ya sha ramansa*); „Kopiąc wytrwale, nawet przy pomocy igły wykopiesz studnię” (*Yau da gobe shi*

⁷¹ Yusufu Yunusa Tudunwada, op. cit., s. 99-100.

⁷² Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 46.

⁷³ Cytuję w tłumaczeniu S. Piłaszewicza, *Historia...*, s. 38.

⁷⁴ Yusufu Yunusa Tudunwada, op. cit., s. 38.

⁷⁵ R.C. Abraham, op. cit., s. 594.

⁷⁶ Cytuję w tłumaczeniu S. Piłaszewicza, *Historia...*, s. 30.

⁷⁷ Por. R.C. Abraham, op. cit., s. 365.

⁷⁸ Asabe Kabir Usman, op. cit., s. 895.

ya sa allura ginin rijiya)⁷⁹. Podobna mądrość kryje się w powiedzeniach: „Cierpliwość sprawi, że to, co ugotuje się we wrzątku, ugotuje się też w zimnej wodzie” (*Abin da ruwan zaƙi ya dafa in an hak'ura ruwan sanyi ma zai dafa*); „Człowiek cierpliwy staje się bogaty” (*Mahak'urci mawadaci*); „Bogacz sprzedaje wodę nawet nad rzeką Niger” (*Mai arziki ko a Kwara ya sai da ruwa*). Do osiągnięcia celu potrzeba czasu, zaś pośpiech, który jest złym doradcą, często powoduje chaos oraz fatalne konsekwencje. Prorok nauczał: „Jeśli zabierasz się do jakiejś pracy, nie śpiesz się, dopóki Bóg ci nie wskaże sposobu jej wykonania”⁸⁰; „Wytrwałość pochodzi od Boga, a pośpiech od Szatana”⁸¹; „Kto się nie spieszy, niemal na pewno dojdzie do celu; kto zaś się spieszy, niemal na pewno do celu nie dotrze”⁸². Tylko człowiek uważny i wytrwały zrealizuje swoje marzenia i zaspokoi ambicje, czyli dotrze do przeznaczenia. Taką wymowę mają przysłowia: „Wytrwała powolność nie powstrzyma nikogo przed dotarciem do celu, będzie to tylko dłużej trwało” (*Sannu ba ta hana zuwa shi dai a dad'e ba a kai ba*) oraz „Wytrwałość niszczy tkaninę, ale nie to, ile razy była używana” (*Sannu ke kashe zane ba yawan d'auri ba*)⁸³; „Nic tak nie cieszy, jak sukces” (*Da ruwan ciki kan ja na rijiya*)⁸⁴; „Aby zjeść zająca, trzeba się dużo nabiegać” (*Kowa ya ci zomo, ya ci gudu*); „Kto nie szuka, ten nie znajdzie” (*Kowa ya kama kifi, a goransa zai saka* – dosł. Kto złapie rybę, zabierze ją do swojej łódki)⁸⁵. Hausańskie maksymy zachęcają też do współpracy. Wzajemna pomoc nie tylko ułatwia realizację trudnego przedsięwzięcia, ale jest również ważnym czynnikiem jednoczącym wspólnotę wierzących, albowiem: „W jedności siła” (*Had'a kai k'arfi ne*); „Jeden człowiek nie zrobi zdjęcia” (*Mutum d'aya ba ya d'aukar hoto*)⁸⁶.

Islam zachęca wierzących do aktywności, czego dowodzą liczne hadisy, w których podkreśla się wartość pracy: „Cztery są rzeczy, które zapewniają człowiekowi szczęście: dobra żona, dobre dzieci, dobre towarzystwo i środki do życia we własnym kraju”⁸⁷; „Nie ma lepszego pożywienia niż to, na które się zapracowało własnymi rękami. Prorok Dawid żywił się z pracy własnych rąk”⁸⁸; „Człowiek zmęczony uczciwą pracą uzyska przebaczenie grzechów”⁸⁹; „Bierzcie się

⁷⁹ Cytuję w tłumaczeniu S. Piłaszewicza, *Historia...*, s. 31.

⁸⁰ Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 68.

⁸¹ Mahomet, *Mądrości...*, s. 76.

⁸² Ibidem, s. 125.

⁸³ Asabe Kabir Usman, op. cit., s. 897.

⁸⁴ Zob. R.C. Abraham, op. cit., s. 748.

⁸⁵ Ibidem, s. 333, 518.

⁸⁶ Zob. Yusufu Yunusa Tudunwada, op. cit., s. 39.

⁸⁷ Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 38.

⁸⁸ Ibidem, s. 60.

⁸⁹ Ibidem, s. 60.

do pracy, albowiem każdy z łatwością wykona to, do czego został stworzony”⁹⁰. Do tego, że sukces można osiągnąć tylko dzięki własnemu wysiłkowi, nawiązuje wiele hauszańskich mądrości. Przysłowie: „Nie można złapać zająca, nie ruszając się z miejsca” (*Zomo ba ya kamuwa daga zaune*) oznacza, że zdobycie bogactwa wymaga ciężkiej pracy. Podobnie: „Wysiłek wieńczy dzieło” (*Maganin gari mai nisa, tafiya* – dosł. ‘Podróż jest lekarstwem na odległe miasto’, a zatem aby doń dotrzeć, trzeba się ruszyć z miejsca)⁹¹; „Nie można zjeść miodu, nie zaznawszy bólu uządlenia” (*Ba a shan zuma sai an sha harbi*); „Pieniądze mieszkają w żarze słońca” (*Kud’i masu gidan rana*); „Szarańczę można złapać o brzasku, bo odlatuje ona, gdy wstanie słońce” (*Da duku-duku ake kama fara, in rana ta yi sai ta tashi*). To ostatnie przysłowie poucza także o konieczności dobrego zaplanowania tego, co trzeba wykonać⁹². Dzięki pracy można zaspokoić swoje aspiracje, do czego nawiązuje sentencja: „Każdy chce piąć się w górę, nie zaś upadać” (*Kowa yana so ya gaji ubansa banda d’an matsiyaci* – dosł. ‘Każdy chce dziedziczyć po swoim ojcu, za wyjątkiem syna biedaka’)⁹³.

W hauszańskich przysłowia i powiedzeniach można odnaleźć także przestrożę, że jeśli człowiek chce osiągnąć sukces, musi całkowicie poświęcić się realizacji podjętego przedsięwzięcia: „Cokolwiek masz do zrobienia, rób to z pełnym zaangażowaniem” (*Kome za a yi, a sa gishiri, an yi wa maigida kunu*)⁹⁴; „Jeśli podejmujesz się jakiegoś zadania, musisz doprowadzić je do końca” (*Kowa ya ci ladan kuturu, ya yi masa aski* – dosł. ‘Kto przejadł zapłatę trędowatego, musi go ogolić’)⁹⁵. Ważnym elementem w życiu muzułmanina jest wiara w to, że Bóg wspomaga człowieka aktywnego. Ta myśl jest widoczna w hauszańskich sentencjach: „Bóg powiada: ‘Ruszaj, bym miał okazję ci pomóc’” (*Allah ya ce: ‘Tashi in taimake ka’*)⁹⁶; „Bóg pomaga temu, kto sam sobie pomaga” (*Allah ya taimaki wanda ya taimaki kansa*). Tylko ludzie, którzy w swoim życiu coś osiągnęli, warci są pochwały. Kto zatem chce cieszyć się uznaniem, musi dokonać czegoś, co rzeczywiście można uznać za sukces godny podziwu. Hauszańskie przysłowia ostrzegają więc, aby nie przypisywać sobie zasług, gdy nie zrobiło się niczego wartego pochwały i polecenia: „Dziecko nie może dorosnąć w ciągu nocy” (*Ba a magaji da yaro*); „Ludzie zamożni są warci znacznie więcej niż sobie wyobra-

⁹⁰ Mahomet, *Mądrości...*, s. 132.

⁹¹ R.C. Abraham, op. cit., s. 837

⁹² Mukhtar Halliru, op. cit., s. 69.

⁹³ R.C. Abraham, op. cit., s. 668.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 327, 558. Dosł. ‘Do wszystkiego, co jest do zrobienia, trzeba dodać soli; przyrządzono gospodarzowi posiłek’. Wszelkie dzieło ludzkich rąk ‘posiadające sól’ ma dużą wartość, odznacza się bowiem kunsztem.

⁹⁵ R.C. Abraham, op. cit., s. 571.

⁹⁶ Cytując w tłumaczeniu S. Piłaszewicza, *Historia...*, s. 31

żamy” (*Ba a wane bak'in banza*)⁹⁷. Ci ostatni musieli się wszakże natrudzić, by zdobyć swoje majątki. W kulturze Hausa nie toleruje się próżniaków, włóczęgących się bez celu i bezużytecznych dla społeczeństwa mężczyzn i kobiet, zwanych ‘*yan iska*, albowiem takich ludzi Bóg nie kocha (*Allah ba ya son d'an iska, ba ya son 'yar iska*)⁹⁸.

Podsumowanie

Na podstawie analizy materiału źródłowego można wnioskować, że w kulturze Hausa interpretacja predestynacji i wolnej woli człowieka nie jest jednoznaczna. Podejście do idei przeznaczenia cechuje zarówno pesymistyczne przekonanie o niemożności wpływu na własny los, jak i optymistyczna wiara w możliwości człowieka. W kontekście tych rozważań ważne jest pytanie, w jaki sposób dogmat o predestynacji wpływa na codzienne życie Hausańcyków. Z badań przeprowadzonych w 1998 r. przez Isma'ila Zango Mohammeda⁹⁹ wynika, że wiara w przeznaczenie ma istotny wpływ na negatywny stosunek muzułmanów do antykoncepcji i planowania rodziny¹⁰⁰. W społeczności Hausa ten temat jest nawet rzadko poruszany. Muzułmanie w północnej Nigerii są bowiem przekonani, że to Bóg określa liczbę dzieci, które się urodzą, a potomstwo jest darem od Stwórcy i wyrazem Jego błogosławieństwa. Hausańcy powołują się na słowa Proroka:

⁹⁷ Asabe Kabir Usman, op. cit., s. 897.

⁹⁸ Malam Mohammedu Ingawa, J. Boyd, *Ka yi ta karatu*, 4, The Northern Nigerian Publishing Company, Zaria 1972, s. 49.

⁹⁹ Isma'ila Zango Mohammed, *Desired Number of Children and Family Planning Practices among Hausa Men in Kano State*, “FAIS Journal of Humanities”, Vol. 2, 2003, No. 3, s. 205-234. Respondentami autora było tysiąc stu sześćdziesięciu żonatych mężczyzn w wieku od 18 do 59 lat, zamieszkałych w północno-nigeryjskim stanie Kano. Objęcie badaniem wyłącznie mężczyzn wynikało z tego, że w społeczeństwie Hausa to oni podejmują decyzje we wszelkich sprawach rodzinnych, także tych dotyczących rozrodczości. Bez zgody męża kobieta nie może stosować środków antykoncepcyjnych. Badania autora dowodzą ponadto niechętnego stosunku Hausańcyków do programów propagujących fachową wiedzę o planowaniu rodziny i antykoncepcji.

¹⁰⁰ Wśród muzułmanów nie ma zgodności w tej kwestii. Zwolennicy zakazu stosowania antykoncepcji powołują się na Koran: „(...) nie zabijajcie nikogo – tego zakazał Bóg – inaczej jak zgodnie z prawem” (6:151) oraz „I nie zabijajcie waszych dzieci z obawy przed niedostatkiem. My im damy zaopatrzenie, podobnie jak wam. Zaiste, zabijanie ich jest wielkim grzechem” (17:31). Natomiast uczeni muzułmańscy utrzymujący, że islam nie zabrania używania środków antykoncepcyjnych, zwracają uwagę na to, iż wersety, o których mowa, w istocie nie dotyczą planowania rodziny. Ten ostatni zaś jest wyraźnym potępieniem przedmuzułmańskiej praktyki Arabów, dopuszczającej uśmiercanie nowo narodzonych dziewczynek z powodu ubóstwa. Islam zezwala zatem na stosowanie takiej antykoncepcji, która jest bezpieczna i nie zagraża zdrowiu kobiety. Zgodnie z tym stanowiskiem, planowanie rodziny w rozumieniu religii muzułmańskiej nie stoi w sprzeczności do instytucji małżeństwa i prokreacji, ani nie oznacza braku wiary w dogmat o przeznaczeniu, albowiem Bóg obdarzył ludzi rozumem i zdolnością dokonywania wyboru. Szerzej na ten temat zob. Ibrahim B. Syed, *Family Planning*: http://irfi.org/artcles_101_150/family_planning.htm (2017-10-30).

„Żeńcie się i rozmnażajcie, a w Dniu Zmartwychwstania pochwałę was przed narodami”¹⁰¹. Niemal wszyscy rozmówcy Isma’ila Zango Mohammeda przyznali, że nie mogą dokładnie określić liczby oczekiwanego potomstwa, ponieważ leży to w wyłącznej gestii Boga, a zatem człowiek nie może o tej sprawie decydować. Takie stanowisko wyrazili mężczyźni o różnym poziomie wykształcenia, statusie ekonomicznym, zarówno mieszkańcy obszarów wiejskich, jak i miast. Tego rodzaju podejście, uwarunkowane w dużej mierze powodami religijnymi, przeczy planowaniu rodziny, tym bardziej że stosowanie środków antykoncepcyjnych byłoby równoznaczne z ograniczeniem prokreacji, która w kulturze Hausa jest głównym celem małżeństwa.

Zagadnieniem oddziaływania norm religijnych i kulturowych na sferę ekonomiczną zajmował się natomiast Mukhtar Halliru, wykładowca marketingu i zarządzania na Uniwersytecie Bayero w Kano, który badał zjawisko przedsiębiorczości w północnej Nigerii. Opierając się na wywiadach z pracodawcami i pracownikami oraz na analizie hauszańskich przysłów, doszedł on także do wniosku, że głęboko zakorzeniona w umysłach mużulmanów wiara w predestynację jest istotnym czynnikiem rzutującym na ich zachowania i postawy. Choć doceniają oni takie wartości, jak ciężka praca, wytrwałość (*hak’uri*) i determinacja, to jednak zdaniem autora, utrzymują, że ich sukcesy i porażki zależą przede wszystkim od Boga. W tak rozumianej koncepcji predestynacji nie ma zaś miejsca na odpowiedzialność człowieka za własną przyszłość. Zdaniem Mukhtara Halliru, wpływ kultury na przedsiębiorczość może być zarówno pozytywny, jak i negatywny. Hauszańcy, którzy w Afryce Zachodniej od dawna są znani ze swojej aktywności handlowej, mają też bogate tradycje rzemieślnicze. Dysponują zatem wielkim potencjałem, którego wykorzystanie mogłoby przyczynić się do poprawy sytuacji gospodarczej w północnej Nigerii. Czynnikiem niesprzyjającym jest jednak błędna interpretacja islamu jako religii skłaniającej do wiary w decydującą rolę nieuchronnych wyroków boskich, determinujących los człowieka. Z badań autora wynika, iż to przekonanie o sprawczej mocy Stwórcy powstrzymuje rozwój przedsiębiorczości wśród ludzi młodych, pomimo tego, że islam zachęca do pracy, nie pochwała bezczynności i żebrania¹⁰², a w języku hausza jest wiele przysłów mówiących o doniosłym znaczeniu pracy w życiu mużulmanina.

Nastawienie ‘fatalistyczne’ nie idzie w parze, a nawet przeczy prawom ekonomii. Jeśli przedsiębiorca jest przekonany, że to przeznaczenie decyduje o jego sukcesach i porażkach, nie musi obawiać się konkurencji ze strony tych, którzy w działalności gospodarczej wykazują się realistycznym podejściem, znajomością

¹⁰¹ Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 46.

¹⁰² Jedna z tradycji przekazuje słowa Proroaka: „Gdybyście wiedzieli, jak godne pogardy jest żebranie, nikt z was nigdy by nikogo o nic nie prosił”. Zob. Mahomet, *O małżeństwie...*, s. 59.

reguł gry i umiejętnością przewidywania sytuacji. Wiara w nieuchronność predestynacji, wpajana od dzieciństwa przez rodziców i nauczycieli Koranu, nadaje sens życiu, niezależnie od tego, jakie by ono nie było. Zdając się na bierne oczekiwanie, wielu uczących się zawodu adeptów do końca życia pozostaje uczniami, gdyż nie potrafi samodzielnie decydować o swojej przyszłości. Aby skutecznie walczyć z biedą, powiada Mukhtar Halliru, należy dokonać reinterpretacji norm kulturowych niesprzyjających kreatywności, wpływać na sposób myślenia ludzi i zmieniać ich nastawienie do życia¹⁰³.

Dr hab. Ewa Siwierska pracuje w Katedrze Języków i Kultur Afryki Wydziału Orientalistycznego UW. Zajmuje się piśmiennictwem muzułmańskim w języku hausa, historią islamu i ruchami religijnymi w Nigerii.

Bibliografia

1. R.C. Abraham, *Dictionary of the Hausa Language*, University of London Press Ltd, London 1962.
2. Asabe Kabir Usman, *An Annotation of Selected Hausa Parallel Proverbs*, "Journal of Modern Education Review", Vol. 4, 2014, No 11, s. 892-899.
3. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2007.
4. M.M. Dziekan, *Arabia Magica. Wiedza tajemna u Arabów przed islamem*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1993.
5. Faruk Sarkinfad'a, *Bakandamiyar Sarkinfad'a a kan tarbiyya islamiyya*, Gidan Dabino Publishers, Kano 2007.
6. M. Gaudefroy-Demombynes, *Narodziny islamu*, tłum. H. Olędzka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988.
7. Isma'ila Zango Mohammed, *Desired Number of Children and Family Planning Practices among Hausa Men in Kano State*, "FAIS Journal of Humanities", Vol. 2, 2003, No 3, s. 205-234.
8. A.H.M. Kirk-Greene, *Hausa ba dabo ba ne*, Oxford University Press, Ibadan 1966.
9. *Koran*, przekład i komentarz J. Bielawski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
10. Mahomet, *Mądrości Proroka (Hadisy)*, wybór, przekład i wstęp J. Danecki, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1993.
11. Mahomet, *O małżeństwie, kupcach i dobrym wychowaniu. Wybór hadisów*, wybór, przekład i wstęp J. Kozłowska, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1999.
12. Malam Muhammadu Ingawa, J. Boyd, *Ka yi ta karatu*, 4, The Northern Nigerian Publishing Company, Zaria 1972.
13. Muhammad Ibn Abdulwahab, *Kitabut Tauhid*, przekład z arabskiego na hausa i komentarz Ja'afar Mahmoud Adam, Sheikh Ja'afar Islamic Documentation Centre, Kano 2007.

¹⁰³ Mukhtar Halliru, op. cit., s. 59-72.

14. Mukhtar Halliru, *The Effect of Culture on the Development of Entrepreneurs among the Hausa Ethnic Group in Northern Nigeria*, "Journal of Marketing and Management", 4, 2013, 1, s. 59-73.
15. S. Piłaszewicz, *Historia literatur afrykańskich w językach rodzimych. Literatura hausa*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1988.
16. S. Piłaszewicz, *Antologia współczesnej literatury hausa*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1989.
17. *Riyadh as-Salihin of Imam Nawawi*, tłum. Muhammad Zarfulla Khan, Curzon Press, London 1975.
18. Seyyed Hossein Nasr, *Idee i wartości islamu*, tłum. J. Danecki, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988.
19. E. Siwierska, *Hausańska poezja homiletyczna. Wydanie rękopisu Muhammada Bak'o (połowa XIX wieku)*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2000.
20. Yusufu Yunusa Tudunwada, *Hausa a dunk'ule*, Na d'aya, Northern Nigeria Publishing Company, Zaria 1977.